

BYGGÐASAFN SKAGFIRÐINGA

Margt býr í moldinni

MARGT BÝR Í MOLDINNI

© Bygðasafn Skagfirðinga / Guðný Zoëga, Ragnheiður Traustadóttir, Sigríður Sigurðardóttir
sími 453 6173, netfang: bsk@skagafjordur.is, www.skagafjordur.is/byggdasafn.

Eigendur teikninga og mynda: Bygðasafn Skagfirðinga :: Douglas J. Bolender :: Hjalti Pálsson :: Hólarannsóknin :: Héraðsskjalasafn Skagfirðinga :: Jan Heinemeier :: John Steinberg :: Loftmyndir ehf. :: Rikke Johansen :: Þór Hjaltalín.

Kort og gripamyndir: Anna Rut Guðmundsdóttir og Eavan O Dochartaigh.

Mynd á forsiðu: Kristinn Ingvarsson, kirkjugarðurinn í Keldudal í Hegranesi.

Baksíða: Héraðsskjalasafn Skagfirðinga, túnakort af Hólum í Hjaltadal frá 1887.

Helstu heimildir: Efni sýningarinnar byggist á rannsóknum í skagfirsku minjaumhverfi síðustu áratugi, Bygðasögu Skagafjarðar I-III, útg. 1999–2004, skýrslum Fornleifastofnunar Íslands ses. um fornleifarannsóknir í Neðra-Ási og Hegranesþingstað, skýrslum SASS um fornleifa- og jarðvegsrannsóknir í Skagafirði, Rannsóknarskýrslum Hólarannsóknarinnar og Rannsóknarskýrslum Bygðasafns Skagfirðinga.

Uppsetning og prentun sýningarskrár: Nýprent ehf.

Menningar ráð Norðurlands vestra styrkti útgáfuna.

BYGGÐASAFN SKAGFIRÐINGA

Margt býr í moldinni

Rannsóknir í skagfirsku minjaumhverfi 2000-2005

Guðný Zoëga, Ragnheiður Traustadóttir, Sigríður Sigurðardóttir

Formáli

Sýningin Margt býr í moldinni var opnuð í Minjahúsinu á Sauðárkróki þann 17. júní 2006. Á sýningunni var einkum fjallað um fornleifarannsóknir sem fornleifadeild Byggðasafns Skagfirðinga og Hólarannsóknin stóðu fyrir í Skagafirði á árabílinu 2000-2005. Einnig var fjallað um rannsóknir á torf- og grjóthleðsluleifum sem stöðugt er unnið að til að safna heimildum um efni og aðferðir við byggingar úr torfi og grjóti.

Rannsóknirnar hafa varpað nýju ljósi á skagfirsku sögu og fyllt í eyður. Fornleifar hafa verið skráðar á fjölda jarða, en skráning fornleifa er forsenda minjaverndar, þekkingar á minjaumhverfinu, nýtingu og gerð skipulags. Fjöldi rannsókna- og áfangaskýrslna um rannsóknirnar hafa verið gefnar út, en sýningin Margt býr í moldinni var viðleitni til að miðla þeim fróðleik, sem aflað hafði verið, til almennings á aðgengilegri hátt en skýrslur leyfa, með myndum og texta. Tilgangurinn var einnig að vekja áhuga á þýðingu fornleifarannsókna og

tilfinningu fyrir dýrmæti sögunnar.

Aukin þekking á því sem landið geymir styrkir vitund okkar fyrir minjavernd og því hvernig nýta má umhverfið til dæmis til þekkingarsköpunar og menningartengdrar ferðaþjónustu. Þótt margt væri til umfjöllunar á sýningunni

var það ekki tæmandi upptalning á öllu sem rannsakað hafði verið, enda stóðu enn yfir rannsóknir sem voru of stutt á veg komnar til að hægt væri að gera þeim skil.

Efni sýningarinnar er í tímaröð og helstu rannsóknarstaðir tilgreindir

í upphafi. Fyrst er kynnt megin höfn landnámsins að Kolkuósi. Þar var verslað allan hinn kaþólska tíma og margt merkilegt hefur komið þar úr jörðu. Þá er athyglinni beint að Keldudal sem hefur varpað ljósi á búnað og graftarsiði fyrstu kynslóða íbúa þar. Athyglinni er

einnig beint að óvæntum fundi 11. aldar bygginga í Glaumbæ og eyðibýggðaleifum í framdölum Skagafjarðar. Mesta vægi á sýningunni fær hin viðamikla, þverfaglega, Hólarannókn.

Við gerð sýningarskrár þessarar vorið 2008 voru greiningar uppfærðar í

takt við þær niðurstöður sem hafa fengist síðan 2006.

Mynd: Elínarhólmi til vinstri. Kolkuóstanginn, þar sem uppgröftur hefur farið fram undanfarin ár, til hægri. Á landnámstíma var landgangur á milli hólmans og tangans og hægt að ganga þurrum fótum á milli.

1 Hegranesþingstaður

– búðaleifar frá því fyrir 1200.
Vísbending um kirkjugarð.

4 Reynistaður

– leifar húsa frá um 1300 eru suðvestan við kirkju og sennilega skálabygging frá 12. öld í Langhúshóli.

7 Kolkuós (Kolbeinsárós)

– verslunarstaður frá landnámi til 16. aldar. Innfluttir smáhundar, kornvara, ávextir og nytjahlutir.

2 Glaumbær

– áður óþekkt skálabygging frá 11. öld og vísbending um eldri mannvirki og járnsmíði.

5 Langholt

– skráðar fornleifar á öllum jörðum og á flestum leitað með jarðsjá.

8 Hof

– kirkjugarður fram á 13. öld, búskapur fram eftir 14. öld, mun lengur en áður hefur verið talið.

3 Stóra-Seyla

– áður óþekkt þyrping húsa frá 12. öld.

6 Vesturdalur

– þétt byggð frá elstu tíð í allt að 400 m hæð yfir sjávarmáli fram undir 1300.

9 Öxnadalsheiði

– fornþýlið Grund var í byggð líklega fram um 1300.

10 Hólar

– skáli frá 11. öld, þéttbýli í 800 ár, biskupsstofa og prentsmiðja, velmegun og hnignun staðarins.

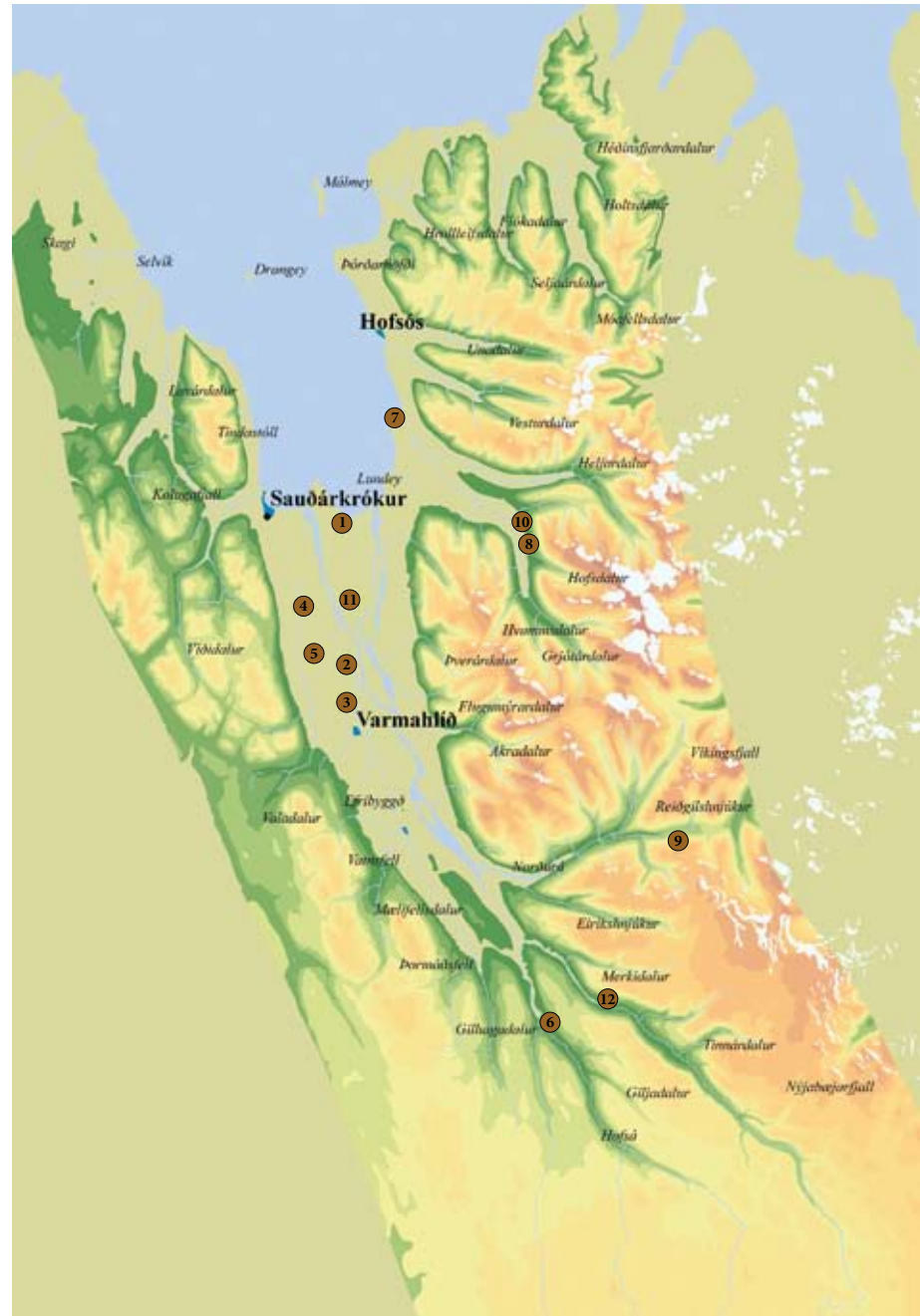
11 Keldudalur

– skáli frá víkingaöld, kumlateigur, kristinn fjölskyldugrafreitur og höfðingjahundar.

12 Austurdalur

– vísbendingar um byggð fyrir árið 1300 og eftir hlé um tíma virðist dalurinn byggjast upp aftur.

Kolkuós

Kolkuós eða Kolbeinsárós, eins og staðurinn hét fyrr á öldum, var í hópi helstu hafna landsins frá landnámi til 16. aldar. Fornleifarannsóknir á árunum 2003 til 2007 sýna að menn hafa hafst þar við í búðum og haft töluvert fyrir stafni. Meðal gripa sem hafa fundist eru tveir silfurpeningar. Annar er frá Magdeburg, frá seinni hluta 11. aldar. Hinn er enskur peningur frá seinni hluta 12. aldar. Margt fleira hefur fundist á Kolkuósi, svo sem: járnhnifur, leifar af járnþotti, unnið hvalbein, kambur, tinnur, bökunarhellur, brýni, akkeri sem fannst við neðansjávarrannsókn og brot af elstu leirkerum sem fundist hafa hér á landi.

Augljóst er að menn hafa höndlað með búpening á verslunarstaðnum því fundist hefur fjöldi dýrabeina s.s. bein sauðfjár, nautgripa, hrossa og svína, einnig bein hunda, þ. á m. úr maltíser smáhundis sem var þekkt gæludýr yfirstétta Evrópu á miðöldum; er það í fyrsta sinn sem leifar þannig hunds finnast á Íslandi. Þá hafa fundist bein úr öllum helstu fugla- og fisktegundum landsins auk beina sela og hvala, sem vísa til þess hvað menn veiddu sér til matar. Þá virðist svokölluð svört rotta hafa komið fyrr til

Greinileg merki eru um eldvinnslu á járn og viðskipti með ýmsan varning á Kolkuósi.

landsins en áður var talið því að nagfór eftir slíkt kvikindi voru á stórgripabeini sem fannst. Annað hvort hefur rottan nagað beinið um borð í skipi eða komist í land og gengið á land við ósinn, þótt hún bólfestist ekki.

Á Kolkuósi virðist land hafa sigið frá því að tanginn var í byggð því að sumar rústirnar eru u.þ.b. 6 sm undir sjávarmáli. Á undanförunum áratugum hefur landbrot af völdum sjávar við Kolkuós verið þvífíkt að gróðurþekja á tanganum

1) Fornr eldstæði, 2) Gröf sennilega heiðins manns, 3) Kolkuós nútímans, uppgrófturinn á tanganum.

var nær horfin þegar rannsóknin hófst. Því hefur það sannarlega komið á óvart hve tanginn hefur reynst gjöfull af fornleifum. Minjar þar eru mun meiri og flóknari en upphaflega var ætlað.

Höfnin við Kolkuós hefur verið

frábær fyrir hafskip frá náttúrunnar hendi hafi Elínarhólmi (Helenarhólmi) tengst landi á eiði eða rífi eins og vísbendingar eru um; þar hefur verið afbragðs skipalægi.

Við Kolkuós fannst gröf manns

sem svín hafði verið lagt með. Bendir flest til þess að gröfin sé heiðin þótt C14 aldursgreining vísi til þess að hún hafi verið tekin eftir kristnitöku árið 1000.

Keldudalur

Frá árinu 2002 hafa fornleifarannsóknir farið fram í Keldudal í sambandi við ýmisskonar framkvæmdir. Ekkert var vitað um elstu byggð þar og hafa rannsóknirnar því bætt miklu við sögu jarðarinnar. Auk þess hafa þær varpað ljósi á siði og samfélagshætti frá landnámi og fram á 13. öld.

Kumlateigur

Minjar um grafreit, svokallaðan kumlateig, úr heiðni fundust við framkvæmdir í Keldudal í Hegræsi sumarið 2003. Slíkir grafreitir eru afar sjaldgæfir fundir.

Höfuðkúpa konu kom óvænt í ljós þegar unnið var við jarðvinnslu um 500 m norðan við bæinn. Við nánari athugun komu í ljós fleiri fremur illa farin manna-bein úr a.m.k. fjórum kumlum. Þarna voru einnig bein úr tveimur tegundum hunda ásamt perlum og útskornum bein-prjóni í víkingaaldarstíl.

Lítill verðmæti voru í kumlunum en vera kann að grafarræningjar hafi einhvern tíma látið greipar sópa þar.

Þessi kumlbúi var kona sem bar fallega beinprjónsnælu með drekahaus. Sjá teikningu af prjóninum hér til vinstri.

Bein kunna einnig að hafa verið flutt úr kumlunum yfir í kirkjugarðinn sem fannst þar sem Keldudalsbærinn stendur nú. Kristniréttur kvað á um að svo væri gert. Dæmi slíks beinaflutnings má m.a. finna í Egils sögu Skallagrímssonar.

Höfðingjahundur

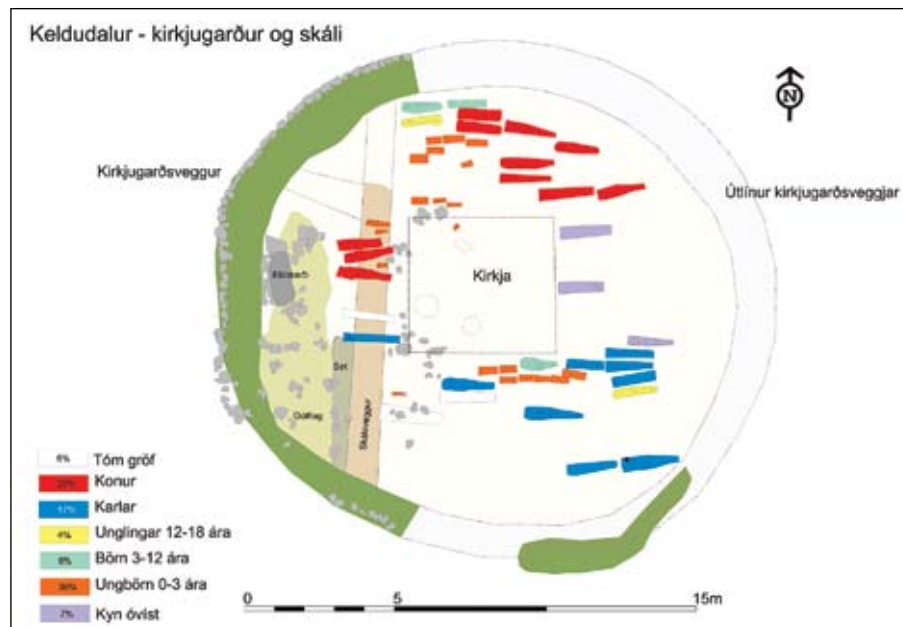
Hundabein voru í tveimur kumlanna. Í öðru voru bein úr íslenskum hundi, en í hinubeinúrsvokölluðumhöfðingjahundi eða „Greyhound“. Stórir hundar eru þekktir úr fornsögunum, s.s. Sámur Gunnars á Hlíðarenda. Þeir voru ekki almenningseign og bendir fundurinn líkt og fundur smáhundabeina í Kolkuósi til þess að hundar hafi verið fluttir inn sem stöðutákn fyrir höfðingja héraðsins.

Kirkjugarður

Við framkvæmdir vegna ferðapjónustuhúss í Keldudal komu í ljós höfuðkúpur og fleiri mannabein. Fornleifarannsókn leiddi í ljós að þar var kirkjugarður frá frumkristnum sið.

Kirkju og kirkjugarðs í Keldudal er hvergi getið í rituðum heimildum en kolefnisaldursgreiningar gefa til kynna að garðurinn sé að stofni til frá því á fyrri hluta 11. aldar og hafi verið aflagður á 12. öld. Grafnar voru upp á sjötta tug beinagrinda í kirkjugarðinum.

Keldudalur býður upp á fjölbreytt-

ar rannsóknir á samfélagi manna um og eftir kristnitöku. Svo virðist sem grafið hafi verið að kristnum sið mjög fljótlega eftir siðaskiptin. Kirkjugarðinum hefur verið valinn staður ofan á skála hinna heiðnu landnámsmanna og mögulegt er að bein heiðingjanna sem lágu í

kumlateignum skammt frá garðinum hafi verið flutt þangað.

Kirkjan og kirkjugarðurinn voru umlukin hringlaga vegg, sem hafði skemmst aðeins við framkvæmdir. Einföld grjótröð markaði útbrún undirstöðu veggjarins en hann var annars

10. aldar fjósflór í Keldudal.

Í Keldudalskirkjugarði 2003.

hlaðinn úr torfi. Gjóskulagagreining sýnir að garðurinn var fyrst hlaðinn snemma á 11. öld og endurbættur skömmu eftir aldamótin 1100.

Leifar kirkjunnar höfðu skemmst við framkvæmdirnar og fundust einungis holur eftir hornstoðir hennar auk hluta af aurstokki, sennilega af stafverksgrind. Út frá legu grafanna má ráða að kirkjan hafi verið smá, um 4 x 5 m að stærð. Engin merki voru um torfveggi og hefur kirkjan líklega verið af svokallaðri stólpa-kirkjugerð, sem er stafverkshús með niðurgröfnum hornstoðum.

Skáli

Einhverjar athyglisverðustu niðurstöður rannsóknarinnar árið 2003 var óvæntur fundur skálabyggingar vestast í kirkjugarðinum. Svo virðist sem skálinn, sem hlaðinn var úr klömbruhnaus og streng, hafi verið fallinn áður en byrjað var að grafa í kirkjugarðinum. Í skálanum fundust langeldsleifar og mikið af brenndum dýrabeinaleifum. Einnig fundust undirstöður bekkja, svokallaðra seta, við austurlanghlið skálans.

Fjós

Sumarið 2007 var grafinn upp hluti fjósbyggingar í Keldudal, líklega frá 10-11. öld.

Beinagrind 11. aldar ungbarns.

Staðir úr frumkristni

Eftir því sem fleiri staðir eru rannsakaðir kemur sífellt betur í ljós hversu margt jörðin geymir og hversu fátt er í raun vitað um hag manna og kristnihald frá elstu tíð. Í Skagafirði einum hafa nýlega fundist kirkjugarðar frá fyrstu öldum kristni, sem ekki var vitað um áður, svo sem á Steinsstöðum í Tungusveit og í Neðra-Ási í Hjaltadal auk Keldudals.

Beinarannsóknir

Varðveisluskilyrði beina og lífrænna leifa í Keldudalskirkjugarði voru einstaklega

Horft ofan í líkkistu í Keldudalskirkjugarði. Lokið af kistunni liggur yfir beinagrindinni.

góð og þau auðvelda mjög ýmsar rannsóknir og úrvinnslu. Garðurinn var í notkun í um 120 ár og hann gefur góða innsýn í samfélag fyrstu kristnu kynslóðanna. Fjöldi þeirra sem í garðinum liggja gefur til kynna að um heima-grafreit sé að ræða.

Líkt og í mörgum frumkristnum kirkjugörðum var kirkjugarðurinn kynjaskiptur, þ.e. konur lágu norðan kirkju, karlmenn sunnan. Börnin lágu báðum megin kirkju. Þar sem erfitt er að greina kyn ungbarna út frá beinum verður ekki sagt hvort þau fylgi kynskiptingunni í garðinum,

en það verður að telja líklegt með hliðsjón af dreifingu þeirra um garðinn.

Ungbarnadauði hefur verið mikill. Helmingur hinna greftruðu voru ungbörn, flest á fyrsta ári. Þar voru einungis grafir tveggja eldri barna og tveggja unglunga sem bendir til að lífslíkur hafi verið góðar ef þau lifðu af fyrstu þrjú árin. Af þeim sem náðu fullorðinsárum höfðu nokkrir náð sextugsaldri, sem var hár aldur á þessum tíma.

Ýmislegt má greina af beinum þessara fornmannanna okkar svo sem lífaldur, kyn og hæð einstaklinga, auk ýmissa sjúkdóma. Dæmi um sjúkdóma sem greina má á beinum Kelddælinga eru hverskyns gígtafbreytingar og merki um tannsykingar og hörgulsjúkdóma, auk ýmisskonar áverka. Bein og vöðvafestur Kelddælinganna eru áberandi kraftaleg, sem bendir til að lífsbaráttan hafi verið óvægin, en einkenni slitgigtar eru algeng á beinum þeirra. Einn ungur karlmaður var með klofinn hrygg.

Líkin voru lögð í kistur, einnig ungbörn. Fremur sjaldgæft er að grafir ungbarna finnast við fornleifarannsóknir og fátt var vitað um umbúnað við greftrun barna í frumkristni. Kistur ungbarnanna voru úr einföldum tréstokk með loki.

Mynd: Beinagrind fullorðins karlmanns í Keldudalskirkjugarði. Hann hefur verið jarðsettur án kistu.

Torfhleðsla

Skagafjörður er enn ríkur að torfhleðsluminjum, sem skýra má með hagstæðu veðurfari og því hve Skagfirðingar nýttu torf lengi til húsagerðar. Mörg undanfarin ár hafa torfhleðsluleifar verið rannsakaðar og bornar saman í þeim tilgangi að halda til haga vitneskju um hleðslugerðir og afbrigði sem tengja má mismunandi mannvirkjum eða húsagerðum.

1) Hlöðuveggur að Breiðagerði í Tungusveit.

Neðri hluti veggjarins er miklu eldri en efri hluti hans. Í neðri hluta er klömbruhleðsla án strengbindingar. Í efri hluta er klömbruhleðsla með strengbindingu á milli laga. Í miðjum veggnum eru nokkur lög af streng sem eru leifar efsta lags neðri veggjarins.

2) Fjárhúsveggur á Krithóli á Neðribyggð.

Leifar eldgamallar klömbruhleðslu eru ofan á grjóthlaðinni undirstöðu veggjarins. Veggurinn hefur verið tekinn nær allur niður og endurhlaðinn úr streng og roftorfi. Nauðsynlegt er að hafa nokkur grjótlög neðst í veggjum til að rjúfa rakauppsog úr jarðveginum.

3) Tóftardyr á Ingveldarstöðum í Hjaltadal.

Veggir og dyr eru hlaðin úr grjóti með streng á milli. Skepnuhús voru grjótríkari

en mannabústaðir í Skagafirði enda meiri hætta á að torfveggir verði fyrir hnjaski af völdum nautgripa og sauðfjár heldur en grjóthlaðnir veggir. Efst er klömbruhleðsla með streng á milli laga.

4) Bogahlaðnar tóftadyr í Flatatungu á Kjálka (t.v.) og í Krossanesi í Vallhólmi (t.h.).

Krossanesdyrnar eru hlaðnar úr hornhnausum og veggurinn er hlaðinn úr klömbru með streng á milli. Sama gildir um Flatatungudyrnar nema að annarsvegar er klömbruhlaðið fyrir horn.

Torfbyggingar

Í þessum heimshluta er torf afar gott byggingarefni og það einangraði vel frá kuldanum. Torf er hið seiga, grófa

rótarkerfi mýrarplantna sem mynda þétta rótaflækju sem hægt er að stinga upp með stunguskóflu eða rista með ljá. Torf var einnig notað fyrir dýnu í rúm og reiðing undir klyfbera á hest. Gott torf dró nafn sitt af þeirri notkun og var kallað reiðingstorf. Torf var einnig notað til einangrunar milli þilja í timburhúsum langt fram á 20. öld. Torfið er nefnt ýmsum nöfnum eftir því hvaða tækni er notuð við að taka það upp og hvernig það er útlits. Strengur og torfa voru rist með torfljá, en hnausar eins og kvíahnaus (hnaus, kekkir), klömbruhnaus (klambra), hornhnaus og snidda (kantsnidda, þaksnidda) eru stungnir með skóflu. Nöfnin fara nokkuð eftir landshlutum.

1) Innveggur milli bæjarhúsa að Steinsstöðum í Tungusveit.

Í sárinu sést að veggurinn er hlaðinn úr klömbruhnaus og streng og er svo þunnur að sporðar klömbruhnausanna mætast og leggjast hver ofan á annan. Neðst eru nokkur grjótlög með streng á milli.

2) Gangaveggur á Mið-Grund í Blönduhlíð.

Göngin hafa verið bogin. Einhvern tíma á 20. öld hefur verið tekið ofan af veggnum og hann hlaðinn upp með streng ofan á klömbruhleðsluna sem undir var.

3) Fjárhúsgafl að Hofi í Hjaltadal.

Veggurinn er hlaðinn upp úr kvíahnaus sem er ýmist lagður flatur eða látinn skáskerast. Undirlag veggjarins er grjót lagt í streng. Veggurinn hefur fyrst

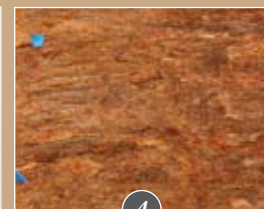
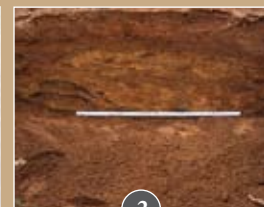
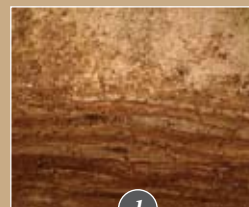

verið hlaðinn úr kvíahnaus sem raðað er í vegginn eins og klömbruhnaus, en við uppgildingu, löngu seinna, hefur kvíahnausinn verið lagður flatur í hleðsluna.

Þegar fornleifafræðingar opna jörð þar sem torfveggir eru varðveittir blasa við þeim eldgamla hleðslu. Ef varlega er farið má vel þekkja þær. Hér eru nokkur dæmi um hleðslur frá 11. öld.

Jarðlægar torfhleðslur

1. Snið strengjahlaðins veggjar frá 11. öld í túninu á Reynistað. Undir öskulagi frá 1104.
2. Snið klömbruhlaðins skálaveggjar frá 10. öld í Keldudal. Undir öskulagi frá 1104.
3. Snið klömbruhlaðins veggjar frá 9. öld að Fögruhlíð í Austurdal. Í torfinu má greina hið svokallaða landnámslags.
4. Horft ofan á torfvegg frá 11. öld í Glaumbæ. Klömbruhnausarnir radast hlið við hlið og sporðar þeirra vísa inn í vegginn, sem hefur verið fyllt upp með jarðvegi.

Forn byggð í framdölum

Árin 2004 og 2005 voru grafnir könn-unarskurðir á nokkrum fornbylum í framdölum Skagafjarðar fyrir Byggða-sögu Skagafjarðar. Vísbendingar fundust um að þrjú þeirra hafi byggst upp fyrir árið 1000. Sjó býli í Austur- og Vesturdal virtust öll hafa farið í eyði fyrir árið 1300. Sama er að segja um staði sem kannaðir voru á Goðdaladal og Öxnadalsheiði. Á fjórum þeirra staða var byggt upp aftur stuttu eftir 1300.

Gjóskulög sem notuð voru til viðmiðunar:

Landnámslagið er frá því um 871 +/- 2, grágrænt að lit

1000 – Vatnajökulsgos árið 1000, svart

1104 – Heklugos árið 1104, ljóst lag

1300 – Heklugos árið 1300, gráblátt lag

1766 – Heklugos árið 1766, svört gjóska

Grund á Öxnadalsheiði

Óglöggar tófta- og túngarðsleifar í brekku norðan við Grjótá á Öxnadalsheiði. Byggt eftir 1000 en bærinn virðist kominn í eyði nokkru fyrir 1300.

Hæðarnes á Goðdaladal

Mjög glöggar fornlegar tóftir frammi á klettanesi við djúpt árgil virðast frá því

stuttu eftir gjóskufall árið 1000. Nokkru fyrir árið 1300 voru hús þar farin úr notkun.

Einarsdalskot

Tvær greinilegar tóftir eru taldar leifar fornbylisins Einarsdalskots. Önnur er frá því eftir að 1104 gjóskan féll og farin úr notkun nokkru fyrir 1300. Torfveggur í hinni tóftinni var endurhlaðinn eftir 1300.

Ófriðarstaðir í Austurdal

Túngarður og ógreinilegar tóftir hafa byggst stuttu eftir 1000 og farið í eyði nokkru fyrir 1300 en merki eru um að endurbyggt hafi verið eftir þann tíma.

Fagrabrekka í Austurdal

Óglöggar fornar tóftaleifar auk tófta yngra beitarhúss. Byggt milli 1000-1104 en komið í eyði fyrir 1300. Býlið hefur byggst aftur eftir þann tíma.

Sandgil í Austurdal

Mjög ógreinilegar tóftir í birkiskógi. Elstu byggðaleifar virðast vera frá því stuttu eftir að landnámslagið féll og í byggð fyrir 1104 en ekki nokkru fyrir 1300. Eftir það byggist það upp aftur.

Miðmundarlækur í Vesturdal

Mjög ógreinilegar tóftir sem reyndust vera frá því eftir 1104. Yfir lá gjóskulag, líklega frá 1300, og því líkur á að býlið hafi verið farið í eyði nokkru áður.

Hrísastaðir í Vesturdal

Ógreinilegar tóftir og túngarður úr torfi. Merki um byggð frá því fyrir 1000 en komið í eyði fyrir 1300.

Tunga (Tungukot) í Vesturdal

Túngarður er umhverfis leifar lítillar skálabyggingar í svokölluðum Lamba-tungum. Farin úr byggð fyrir árið 1000.

Fossar í Vesturdal

Ógreinilegar tóftir og ef til vill tún-garðsleifar. Grafið var í vegg meintrar tóftar og fannst torfveggur sem í var landnámslagið og slitur af gjósku frá því um 1000. Gjóska frá 1300 lá yfir öllu.

Glaumbær

Þegar leitað var með jarðsjá á túnum í Glaumbæ sumarið 2001 komu í ljós jarðlægar fornleifar í túninu um 150 metra austur af gamla bænum, undir ljósu öskulagi frá Heklugosi árið 1104. Mælingar bentu til 32 x 8 metra langhúss. Í könnunarskurði sem grafinn var sumarið 2003 sást að um skálabyggingu var að ræða.

Sumarið 2005 var flett ofan af öllu svæðinu og fyrri mælingar staðfestar en einnig komu í ljós fallnir veggir viðbygginga og mikill öskuhaugur austan við húsið. Bygging þessi hefur verið notuð mest alla 11. öld en yfirgefin fyrir 1104. Töluvert fannst af mýrarrauða á svæðinu og merki um járnvinnslu. Hingað til hefur verið talið að bæjarhúsin í Glaumbæ hafi alltaf staðið þar sem torfbærinn stendur nú en könnunarskurður í öskuhauginn við bæinn leiddi í ljós að þar hafði ekki verið fleygt ösku fyrr en eftir 1104.

Fundurinn í Glaumbæ sannar að víða leynast upplýsingar þótt engin merki þeirra sjáist á yfirborði jarðar eða í rituðum heimildum. Ljóst er að í Glaumbæ er varðveitt fyrsta og síðasta skrefið í þúsund ára þróunarsögu torfbæjarins en grafa þarf dýpra til að sjá hve gömul búseta í Glaumbæ er.

Búið að fletta ofan af langhúsinu í Glaumbæ.

Margir efast um gildi Græn-lendingasögu þar sem Þorfinnur karlsefni Þórðarson og Guðríður Þorbjarnardóttir eru sögð hafa keypt Glaumbæjarlönd þegar þau komu frá Vínlandi í byrjun 11. aldar með soninn Snorra Þorfinnsson sem sagður er hafa reist fyrstu kirkjuna í Glaumbæ. Margir hafa vefengt að þessar persónur fornþókmenntanna hafi nokkurn tíma búið í Glaumbæ, en það breytir engu um að skálafundurinn er

sannarlega einstök heimild á einstökum stað.

Jarðsjárrannsóknir

Undanfarin ár hefur hópur bandarískra fræðimanna unnið við jarðsjárrannsóknir í Skagafirði. Þeir beita vettvangsskönnun, einkum með jarðsjármælingum, í þeim tilgangi að 1) meta stærð, fjölda og gerð jarðlægra horfinna búsetuleifa,

Langhúsið í Glaumbæ sett inn á mynd í réttri stærð til viðmiðunar við bæinn

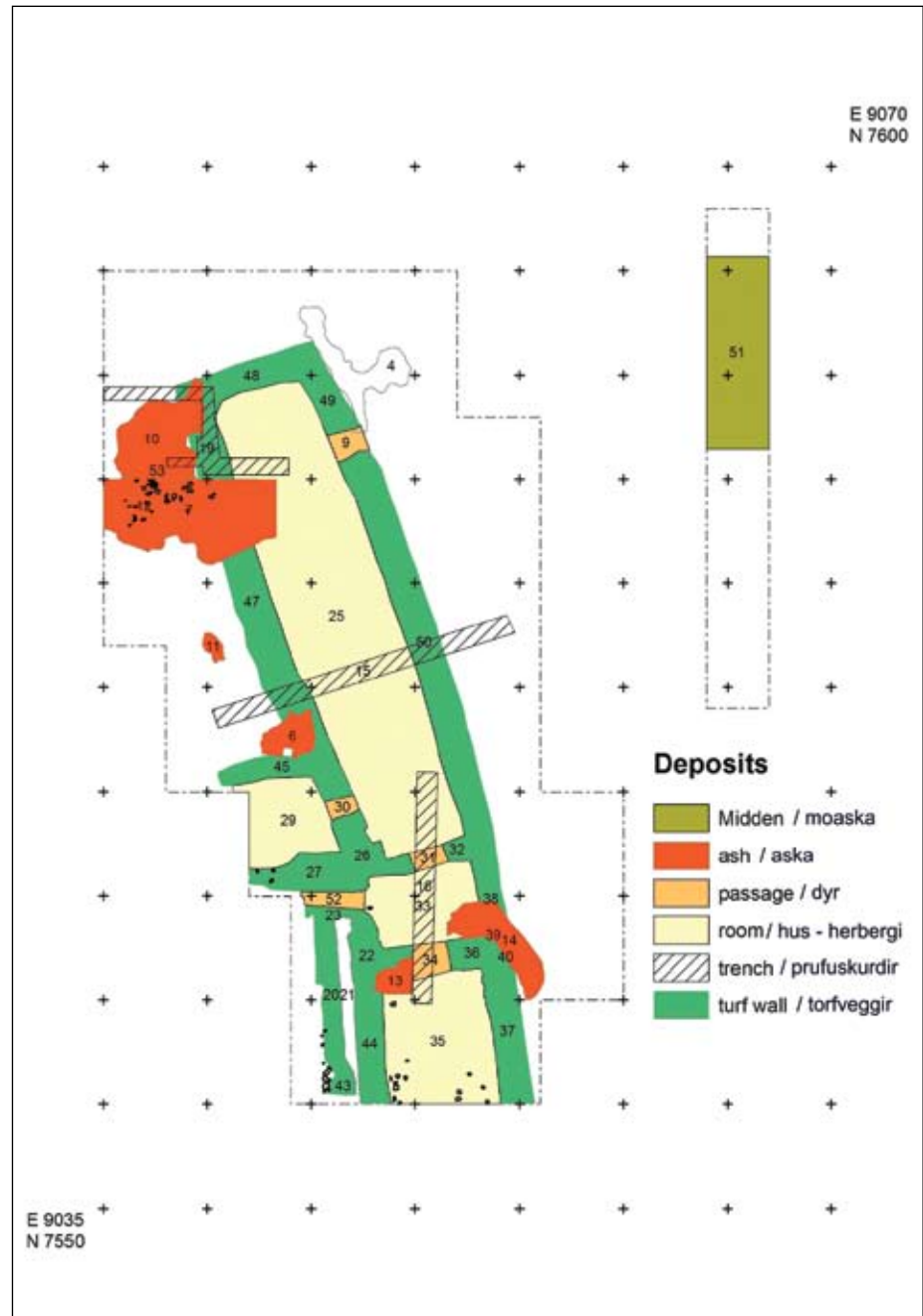

Horft yfir skálann, til suðurs.

Til hægri: Teikning Douglassar Bolenders af rannsóknarsvæðinu.

2) tímasetja byggingaleifarnar með hjálp gjóskulaga og 3) mæla hugsanlega efnahagslega tengingu milli býla með tilliti til jarðræktar.

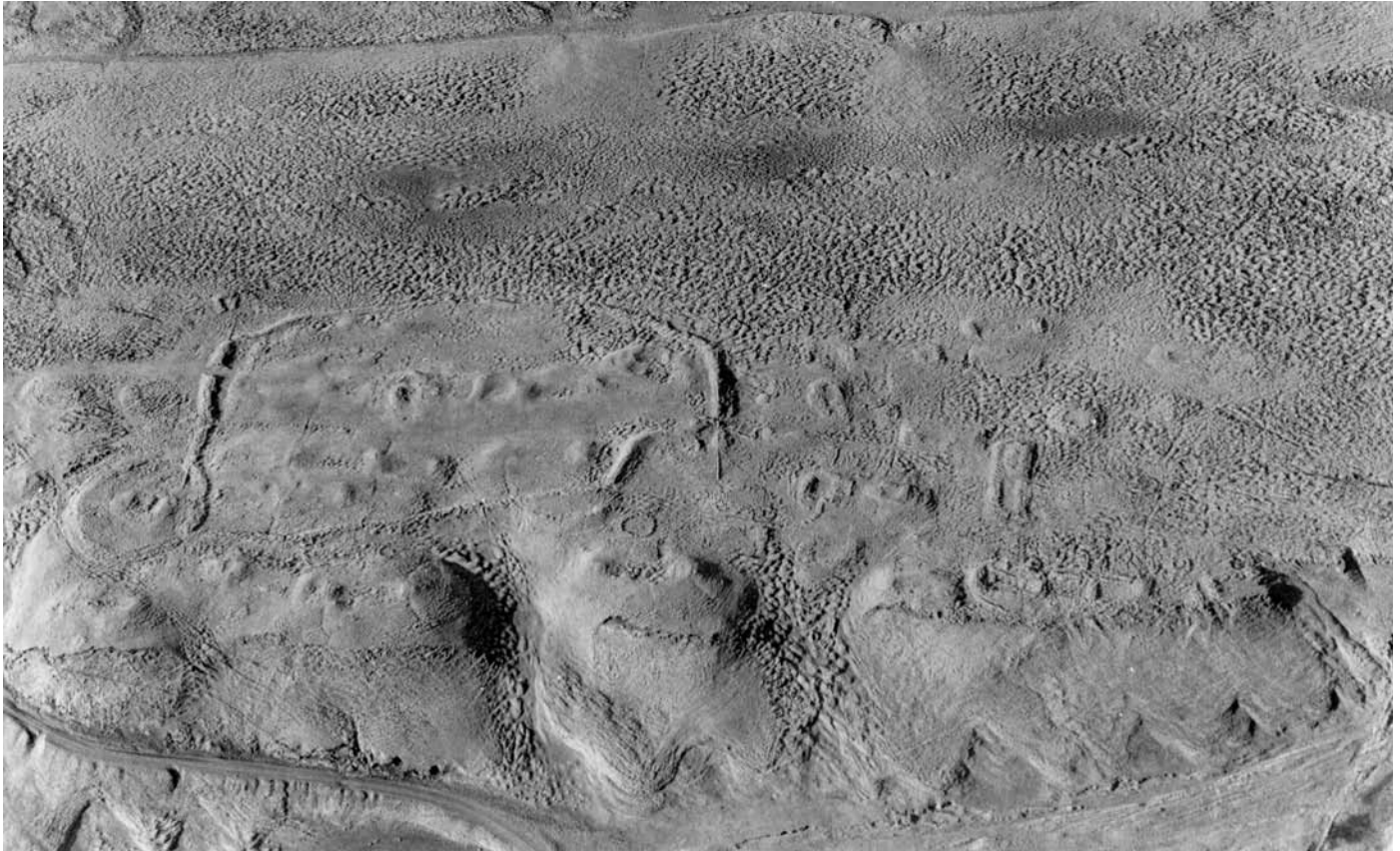
Vísbendingar um upphaf búskapar hafa komið fram að Reynistað, Glaumbæ, Hólum í Hjaltadal og Stóru-Seylu fyrir 1000 og Torfgarði og Grófargili fyrir 1104. Við má bæta að við framkvæmdir árið 2005 kom í ljós mannvirki frá um 1000 á Stóru-Ökrum í Blönduhlíð.

Sérfræðingarnir telja merki um tilfærslu mannbústaða í Glaumbæ og Stóru-Seylu stuttu fyrir 1100, að túnrækt hafi verið lítil fyrr en eftir 1100, að stærð túna geti gefið merki um efnahag bænda og að eftir 1300 komi fram greinileg merki um minni afrakstur af túnnum en áður var.

Grjóthleðslur í undirstöðum torfveggja í könnunarskurði árið 2003.

Loftmynd af Hegrernespingstað, úr austri.

Hegrernespingstaður

Á þjóðveldisöld voru vorþing Skagfirðinga haldin í landi Garðs í Hegrernes og sjást þar enn rústir þingbúða og garðlög. Á Hegrernespingstað var síðar reist býli eða sem kallað var Litli-Garður.

Árið 2003 var Hegrernespingstaður

kannaður til að meta gerð búða og garðlaga og tímasetja minjarnar. Búðatóft norðaustanvert á minjasvæðinu, sem sködduð var af uppblæstri, hefur verið hlaðin úr grjóti og torfi sem var skorið stuttu eftir að gjóska féll úr Heklu árið

1104, en gjóska úr Heklugosi árið 1766 liggur yfir öllum rústum á svæðinu. Moldar- og sorplög höfðu myndað lágan garð umhverfis tóftina og virðist rusli hafa verið fleygt rétt út fyrir búðina.

Grafið var á mörkum tveggja

garðlaga, hringlaga garðs syðst á minjasvæðinu, sem er um 30 m í þvermál, og stærri garðs, sem umlykur 8000 m² svæði. Garðar þessir virðast yngri en búðarústirnar. Engar ritaðar heimildir eru til um hlutverk þeirra. Fræðimenn á 19. öld settu fram ýmsar kenningar um það, svo sem þá að hringlaga garðurinn væri dómhringur og að sá stærri væri túngarður umhverfis kotbýli.

Rannsóknin leiddi í ljós að

hringlaga garðurinn var að mestu úr torfi og reistur eftir 1104. Stærri garðurinn, sem var úr lóbörðu grjóti og virðist hafa verið hrúgað upp, liggur yfir þann hringlaga og er því yngri. Hugsanlega er hringlaga garðurinn kirkjugarður því að innan hans voru merki um holur sem gætu verið grafir. Frekari rannsókna er þörf til að sanna það eða afsanna.

Hegranesþingstaður er mjög vænlegur til rannsókna. Hann er vel

varðveittur og gæti leitt í ljós mikilvægar upplýsingar um gerð búða á þingstöðum og fyrirkomulag þeirra auk þess að varpa ljósi á þróun staðarins. Rannsóknin fór fram í samvinnu Fornleifastofnunar Íslands ses. og Hólarannsókninnar.

Hólar

Þegar Hólarannsóknin hófst árið 2002 voru Hólar í Hjaltadal að verulegu leyti óplægður akur í fornfræðilegu. Þrátt fyrir að til væru ítarlegar ritheimildir um Hóla – eða ef til vill þess vegna – hafði aðeins verið ráðist í takmarkaðar fornleifa- og sagnfræðilegar rannsóknir á staðnum. Hólar voru höfuðstaður Norðurlands um aldir og augljóst að

í jörðu voru miklar og mikilsverðar upplýsingar um sögu kirkju og þjóðar.

Hólarannsóknin byggist á þverfaglegum grunni menningarsögulegra vísindagreina og hefur bætt miklu við fyrri vitneskju um Hóla. Tvinnaðar eru saman ritheimildir og margvíslegar niðurstöður fornleifarannsókna í þeim tilgangi að fá heildstæða mynd af húsa-

kosti og mannlífi til forna.

Fornleifauppgröftur hófst á sex afmörkuðum svæðum. Óttast var að jarðrask um miðja 20. öld hefði rótað svo mannvistarlögum og spillt fornleifum að fornleifarannsókn bæri takmarkaðan árangur. Efstu lögin voru vissulega umrótud en eldri minjar en frá 18. öld voru nær óhreyfðar. Raskið

Hólar stuttu fyrir aldamótin 1900 (Ljósm. HSk)

var mest næst dómkirkjunni en lítið á gamla bæjarstæðinu fyrir neðan veg, suðvestan við kirkjuna. Niðurstaðan er sú að efniviður til rannsókna fyrir sérfræðinga Hólarannsóknarinnar er góður og varðveisluskilyrði ágæt. Megin uppgraftarsvæðin hafa verið svokallað svæði D, sem er bæjarstæðið, og svæði E, sem er öskuhaugur.

Bæjarstæðið

Á Hólum er eitt víðfeðmasta bæjarstæði landsins. Eftir að hafa skoðað byggð á 17. og 18. öld, húsagerð og innviði hefur þekking um Hólastað aukist til muna. Jafnframt hefur vaxið skilningur á skriflegum úttekktum sem til eru um húsakost staðarins á mismunandi tímum.

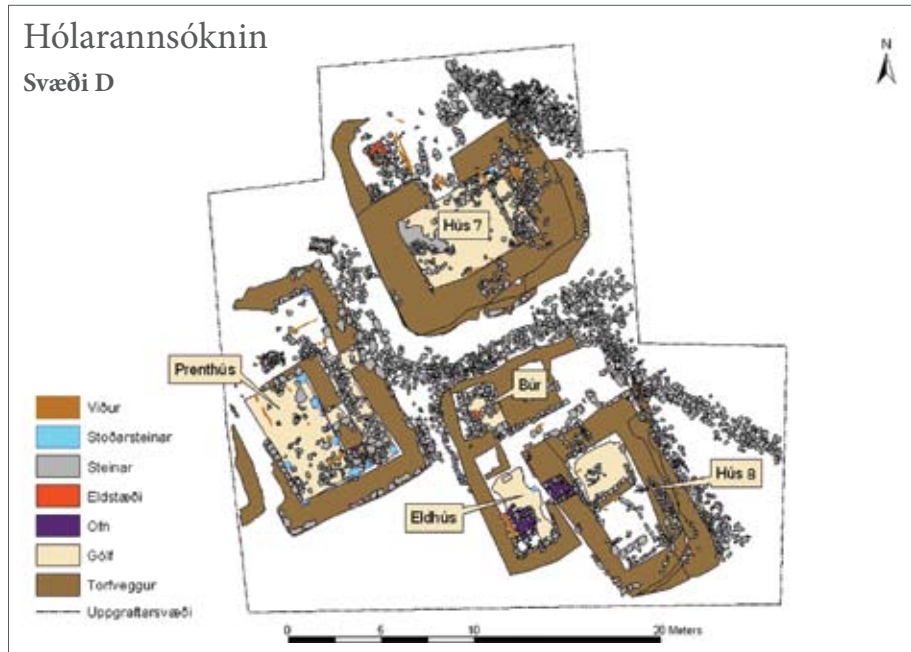
Prentsátur með prentstöfum vitn-

uðu um hvar prenthúsið hafði staðið. Austan við það voru grafinn upp eldhús, búr og stórt herbergi, sem voru samtengd með gangi (göngum).

Mannvirki, númer 7, tengist ekki með beinum hætti öðrum húsum sem hafa verið grafinn upp á bæjarstæðinu og virðist það tengjast mannvirkjum sem á eftir að grafa fram. Elstu veggir hússins

Hólarannsóknin

Svæði D

Að ofan: Loftmyndir frá Hólum
(Ljósm. Loftmyndir ehf.).

Efst til vinstri: Teikning af hluta uppgrafsarsvæðisins
á Hólum.

Neðst til vinstri: Frá biskupsstofunni.

virðast hafa verið notaðir um langan tíma, en hlutverk þess hafa breyst í tímans rás. Rannsóknir á húsinu eru skammt á veg komnar, en þar hafa fundist um 400 bútar og þræðir úr vefnaði og leðri, einnig gullþráður, hnappar og glerperlur.

Göng frá kirkju til bæjarhúsa fundust við kirkjugarðsvegginn en eru hvorki fullgrafin né fullrannsókuð. Miðað við afstöðu þeirra til annarra mannvirkja má átta sig á húsaskipan á Hólum á 17. og 18. öld samkvæmt úttekktum og öðrum heimildum.

Frá uppgreftinum á Hólum.

Öskuhaugur og gripir

Stórir sorphaugar hafa myndast þar sem fjöldi manns hefur búið í margar aldir. Í þeim má finna vitnisburð um kjör og lífshætti íbúanna. Öskuhaug Hólastaðar

hefur verið raskað töluvert í áranna rás en hann er engu að síður mikil náma mannvistarleifa af öllu tagi.

Biskupstofa og skáli

Neðst í öskuhaugnum fundust mann-

vistarleifar frá 10. öld og undir honum voru niðurgreftar stoðarholur. Bendir ýmislegt til að þar hafi staðið skáli fyrir árið 1000. Lítið eitt ofar, í öðru lagi, er stakt hús frá 12. eða 13. öld, elsta mannvirki sem fundist hefur frá tímum

Frá Hólum.

biskupsstólsins. Bendir margt til að þar geti verið um að ræða veislusal biskupa. Form hússins er óvanalegt. Inngangur er á báðum göflum og mörg eldstæði eru í gólfi.

Frekari rannsókn mun fara fram á stofunni, skálanum, í öskuhaug og mannvirkjum frá miðöldum.

Munarannsóknir

Munir gefa vísbendingar um aldur auk margvíslegra upplýsingar um efnisnotkun, verkkunnáttu, verslun, efnahag og

tengsl innanlands og við útlönd. Fundist hafa meira en 30 þúsund munir: leirker, krítarpípur, steináhöld, járngrípir, hníf-ar, lyklar, leikföng, taflmenn og ýmislegt sem tengist fatnaði, s.s. hnappar, perlur, textíll, leðurskór og gullþráður. Sægur af gripum er innfluttur. Leirkerin koma t.d. frá Norðurlöndum, Þýskalandi og Englandi.

Tóbaksnotkun

Greining gripa frá Hólum er vel á vegi og greining á krítarpípum er langt komin.

Um 2500 krítarpípubrot hafa fundist á staðnum. Flest eru það brot af pípuleggjum en einnig eru nokkrir heillegir pípuhaugar. Margir eru fallega skreyttir og sumir með stimplum á hælnum. Stimplar, skraut og stærð pípuhausa geta sagt til um uppruna þeirra. Krítarpípunar eru frá 17. og 18. öld og flestar innfluttar frá Hollandi, en einnig hafa fundist brot frá Englandi, Þýskalandi og Danmörku.

Prentúsið

Prentúsið á Hólum er vagga prentlistar á Íslandi. Rannsókn á því hefur leitt margt forvitnilegt í ljós. Byggingaskeiðin eru ekki færri en þrjú frá 1600 til 1800. Prentsmiðjan á 17. öld var vel byggt hús hlaðið úr torfi og grjóti, alþiljað, með gleri í gluggum, glerjuðum leirflísum á gólfi og kakelofni.

Um 3000 prentsátur hafa fundist og voru þau betur varðveitt eftir því sem þau voru yngri. Prentstafirnir eru yfirleitt úr blýi. Einn var úr tré með bókstafnum B, sennilega úr elstu prentsmiðjunni þar sem Guðbrandsbiblía var prentuð. Prentsátur hafa einnig fundist á víð og dreif utan prentússrústarinnar. Margir aðrir gripir fundust í gólfögum prentússins, s.s. leður af bókbandi, krítarpípur, hnappar og leðurskór.

Horft yfir svæðið þar sem prentúsið stóð.

Prentsmiðja mun hafa verið flutt til landsins um eða upp úr 1530 að ráði Jóns biskups Arasonar. Jón Mattheusson, sem varð prestur á Breiðabólstað í Vesturhópi 1535, sá um prentsmiðjuna. Ekki er annað vitað en að hún hafi fyrst verið á Hólum og seinna á Breiðabólstað. Jón annaðist prentverkið til dauðadags 1567. Tvö blöð eru enn til, sem talin eru prentuð á dögum Jóns Arasonar, „Breviarium Holense“. Elsta bók sem varðveist hefur af þeim sem prentaðar eru hér á landi er „*Passio, það er píning vors herra Jesu*

Christi, sex predikanir, útskrift af Antonio Corvino“. Hún er prentuð á Breiðabólstað að tilhlutan Ólafs biskups Hjaltasonar (1552-1569).

Jón, sonur Jóns Mattheussonar, fékk prentsmiðjuna í arf og var hún á Breiðabólstað þegar Guðbrandur Þorláksson varð prestur þar. Eftir að hann tók við biskupsembætti (1571-1627) fékk hann Jón til að flytja með prentsmiðjuna norður að Hólum. Talið er að Guðbrandur hafi keypt prentsmiðjuna af Jóni og verið eigandi hennar eftir 1593.

Prentþúsið

Guðbrandur lét bæta prentsmiðjuna og í hans tíð stóð bókaútgáfa með blóma. Um 90 bækur voru prentaðar og niðjar hans bættu miklu við. Guðbrandur lét flytja prentsmiðjuna að Núpufelli í Eyjafirði árið 1589 og var hún þar í 3 til 4 ár, en var þá flutt aftur í Hóla.

Kakelofn

Í prentþúsinu fundust flísar og flísabrot úr leir sem verið höfðu á stórum kakelofni, ættuðum frá Þýskalandi, þær elstu sem fundist hafa á Íslandi. Afar sjaldgæft er að finna slíkar ofnflísar hérlandis.

Elstu kakelofnarnir voru eins og opið eldstæði en þeir þróuðust bæði að gerð og útliti. Kakelofnar þóttu mikil húsprýði og fylgdi útlit þeirra tiskustraumum hjá efnafólki sem átti slíka ofna. Myndskreyttur kakelofninn setti mikinn svip á herbergið og gaf góðan yl.

Myndskreytingar kakelofnar voru með ýmsu móti. Um aldamótin 1500 komu fram leirflísar með biblíumyndum í gotneskum stíl en flísar með veraldlegum myndum voru einnig til; oft var um syrpur að ræða. Leirflísar með trúarlegri skírskotun héldu þó alltaf velli og eitt myndefnið er höfuðdyggðirnar. Í kringum árið 1550 náði endurreisnarstíllinn útbreiðslu á Norðurlöndum og urðu þá

leirflísar í hetjuskreytilist algengar.

Kakelflísarnar úr prenthúsinu eru frá u.þ.b. 1550 til 1650, elstu brotin sennilega frá tíma Guðbrands Þorlákssonar.

Á þessu tímaskeiði höfðu leirflísarnar yfirleitt svartan eða dökkgrænan glerjung. Brotin eru mörg fagurlega myndskreytt. Á Hólum hafa t.a.m. fundist fjórar flísar

með myndum höfuðdyggðanna: Charitas (kærleikur), Temperantia (hófstilling), Spes (von) og Iustitia (réttlæti).

Þverfaglegar rannsóknir

Við rannsóknir á fornleifum er ýmsum aðferðum beitt og þær snerta margar aðrar fræðigreinar.

Skordýragreiningar

Skordýr eru næm á breytingar í umhverfinu og geta gefið vísbendingar um loftslag og jafnvel gróðurfar á mismunandi tímum. Skordýraleifar geta því gefið til kynna aðstæður innan húss

og utan. Sum skordýr þrífast betur í raka en þurrki, sum þrífast best með mönnum, önnur með dýrum. Þannig getur greining skordýraleifa sagt til raka- og hitastig og jafnvel hvaða starfsemi var í húsunum.

Gjóskulagafræði

Gjóskulög eru aska og vikur úr eldgosum sem sest í jarðveginn og oft er hægt að tímasetja nákvæmlega. Gjóskulagafræði er gagnleg þegar ákvarða þarf aldur

fornleifa. Fornleifar undir gjóskulagi hafa orðið til áður en eldfjallið gaus.

Frjókornagreining

Frjókorn gefa vísbendingar um veðurfar, gróður og áhrif manna á umhverfi sitt á mismunandi tímum. Til frjókornaflórunnar teljast 450 tegundir og er talið að menn hafi borið með sér 90 til landsins.

Öskulög, í Kolkuósi.

Hnappur frá Hólum.

Sýnataka úr beini.

Mergsogin bein.

Tölumót úr beini.

Kritarpípur.

C14 - Aldursgreining

Með C14 kolefnisgreiningu má ákvarða aldur á lífrænum sýnum nákvæmlega. Unnt er að mæla breytingar á geislavirkni samsætu eða ísótóps sem sýnir hve langt er síðan lífverurnar lifðu og dófnuðu og tóku upp kolefnið C14. Aðferðin er í stöðugri þróun og skekkjumörkin verða stöðugt minni.

Dýrabein

Af greiningu dýrabeina má ráða hvert lífsviðurværi fólks var og efnahagur. Dýrabein gefa upplýsingar um fæðu

fólks, hvers konar búfenaður var haldinn og hlutfallið milli húsdýra og veiðidýra.

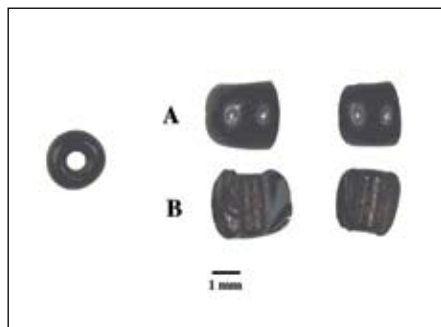
Örnefnafræði

Frá öndverðu hefur bústöðum og landslagi verið gefin nöfn sem gefa vísbendingar um búsetu og landnotkun. Örnefni geyma jafnframt fróðleik um búskaparhætti, þjóðhætti, sagnir og átrúnað.

fólks, innbyrðis skyldleika, erfðaeiginleika o.fl.

DNA

Aðferðir við að einangra og greina gamla DNA hvatbera í mannabeinum hafa gefið einstæða möguleika á að greina uppruna

Glerperlur.

Silfurvafinn ullarþráður.

